

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
Науково-дослідний центр судової експертизи
з питань інтелектуальної власності

В. Л. Федоренко

**КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА
І СВОБОДИ ЛЮДИНИ
ТА ЇХ ГАРАНТУВАННЯ Й ЗАХИСТ
В УКРАЇНІ**

Монографія

Київ
Видавництво Ліра-К
2020

**УДК 342.7/.8.01(477)(02)
Ф33**

Рекомендовано до друку:

Рішенням Вченої ради Науково-дослідного центру з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України (протокол від 27.01.2020 р. № 19).

Рецензенти:

Скрипнюк О.В. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, академік НАПрН України;

Барабаш Ю.Г. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України.

Ф33 Федоренко В.Л.

Конституційні права і свободи людини та їх гарантування й захист в Україні : монографія / В. Л. Федоренко. – Київ: Видавництво Ліра, 2020. 138 с.

ISBN 978-617-7844-70-8

Наукове видання присвячено проблемам теорії та практики утвердження, гарантування та захисту конституційних прав і свобод людини в Україні. Висвітлюється генезис політико-правової думки і міжнародної та конституційної правотворчої та правозастосовної практики у сфері основоположних прав людини і громадянина, а також поняття цієї ключової категорії конституційного права. Аналізуються основні, найбільш поширені класифікації конституційних прав і свобод людини та громадянина та наводиться їх система. Подано комплексну характеристику основних видів конституційних прав і свобод людини.

Висвітлюються питання гарантування та захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні. Приділено увагу змісту та процедурним аспектам захисту конституційних прав і свобод людини в Європейському суді з прав людини (ЄСПЛ).

Монографія розрахована на науковців, правозахисників, а також усіх, хто цікавиться конституційними правами і свободами людини та їх захистом в Україні.

УДК 342.7/.8.01(477)(02)

ISBN 978-617-7844-70-8

© Федоренко В.Л., 2020

© Видавництво Ліра-К, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
1. Поняття, генезис і система конституційних прав і свобод людини в Україні	8
2. Громадянські (особистісні) права та свободи людини і громадянина в Україні.....	23
3. Політичні права і свободи громадян України.....	48
4. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні.....	74
5. Соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні.....	87
6. Культурні права та свободи людини і громадянина в Україні.....	96
7. Гарантії та захист конституційних прав і свобод людини в Україні.....	108
8. Порядок звернення громадян України до Європейського суду з прав людини.	126
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	137

ПЕРЕДМОВА

Права та свободи людини залишаються однією з найважливіших і універсальних цивілізаційних цінностей уже понад триста років поспіль. Для одних народів вони ґрунтуються на *habeas corpus* і потужній правозахисній практиці судів, для інших – втілюються в деклараціях і білях про права, а також у конституціях і відповідній правозастосовній практиці. Натомість треті народи лише утверджують у своїх правових системах основоположні права та свободи людини, а також визначають механізми їх реалізації, гарантування та захисту.

Водночас, права і свободи людини залишаються однією з найбільш дискусійних категорій права, соціології та інших наук. Свого часу відомий англійський філософ і правник Дж. Бентам, який два роки жив в Україні (1786–1787 рр.), так визначив сутність цих категорій: «Права самі в собі по суті є вигоди, переваги щодо того, хто ними користується. ... вільність полягає в тім, щоб мати владу робити усе те, що не шкодить іншому»¹.

Більшість фундаторів класичного американського та європейського конституціоналізму звертали увагу на визначний вплив прав і свобод людини на право в цілому. Так, відомий американський мислитель А. де Токвіль писав про права людини таке: «Найчудовішим поняттям про чесноту є поняття про права. Достоту кажучи, обидва ці поняття стикаються між собою: права – це не що інше, як чесноти, перенесені в політичне життя»².

Після Другої світової війни діяльність новоствореної ООН зумовила т. з. «правозахисну революцію»³, результати якої втілились насамперед у Загальній декларації прав людини 1948 року та наступних глобальних і регіональних міжнародних

¹ *Бентам И.* Рассуждение о Гражданском и Уголовном законоположении. С предварительным изложением начал Законоположения и всеобщего начертания полной Книги Законов и с присовокуплением опыта о влиянии времени и места относительно Законов. – Перевед. М. Михайловым. Т. II. Санкт-Петербург: Типограф. Шнора, 1806. С. 1, 4.

² *Токвиль А. де.* Про демократію в Америці. У 2-х т. Пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка : передм. А. Жардена. – Київ : Вид. дім «Всесвіт», 1999. – С. 198.

³ *Игнатъев М.* Права человека как политика и идолопоклонничество. Пер. с англ. А. Захарова – Москва: Новое литературное обозрение, 2019. – С. 33.

правозахисних актах, повоєнних конституціях держав Європи і відповідній правозастосовній діяльності. Для України ж, яка входила в цей час до складу колишнього СРСР, прологом до її незалежності став, на наш погляд, саме правозахисний дисидентський рух. Як писав А. Зварун, «Створивши Українську Гельсинську Групу, її члени довели, що почуття національної свідомості й національного самозбереження та їхні правозахисні позиції жевріють на Україні, хоч і невидимо для тих, хто не хоче цього бачити. Вони вірять, що як тільки з'явиться нагода, це жевріння спалахне могутнім полум'ям»⁴. І таким вибухом стало проголошення незалежності України у 1991 році.

Але в ХХІ ст. основоположні права та свободи людини, як і три століття тому, не стали остаточно очевидними і ustalеними у своїй реалізації та гарантованості. Війни і військові конфлікти за останні два десятиліття стали для світу явищем більш звичним ніж у кінці ХХ ст., а обнадійливі процеси глобалізації та запровадження в ЄС ідеології мультикультуралізму мали неприємний побічний ефект у вигляді перманентних фінансово-економічних і міграційних криз, що поставили під сумнів потенціал ідеології лібералізму в Об'єднаній Європі та в світі загалом. Ці та інші обставини, включаючи Brexit, відродили скептичні погляди на майбутнє прав і свобод людини у світі.

Відомий мислитель сучасності А. фон Хайек у своїй відомій праці «Конституція свободи» ще в минулому столітті писав: «Сьогодні нам слід особливо чітко усвідомлювати, що внаслідок технологічних змін, коли постійно створюються нові потенційні загрози індивідуальній свободі, ніякий перелік захищених прав не може бути вичерпним. В епоху радіо та телебачення проблема свободи доступу до інформації уже не зводиться до свободи друку»⁵.

Інший учений, директор Центру правозахисної політики ім. Карра при Школі державного управління ім. Кеннеді Гарвардського університету М. Ігнатьєв пише уже нині, що: «У

⁴ Український правозахисний рух. Документи і матеріали Київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсинських Угод Передмова: А. Зваруна; упор.: О. Зінкевич. – Торонто-Балтимор : Укр. Вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка. С. III.

⁵ Хайек Ф.А. фон. Конституція свободи / Пер. с англ. – Москва: Новое изд-во, 2018. – С. 288.

правозахисному дискурсі самі права, а також відповідальність за їх дотримання виглядають безмежними, у той час як наявні ресурси – час і гроші – вичерпними. Коли моральні ідеали проголошуються універсальними, але засоби для їх забезпечення залишаються лімітованими, неминуче настає розчарування»⁶.

Разом із тим, подібні сумніви щодо майбутнього прав і свобод людини в ХХІ ст., а також щодо гарантій їх реалізації та захисту спонукають до переосмислення існуючих концепцій, теорій, доктрин і вчень, розроблених у 1991–2020 рр. такими українськими ученими-конституціоналістами, як М. Афанасьєва, М. Баймуратов, Ю. Барабаш, О. Батанов, Г. Берченко, В. Боняк, О. Бориславська, І. Бородін, О. Васильченко, Ю. Волошин, О. Волощук, С. Головатий, М. Гультай, Т. Заворотченко, Є. Захаров, М. Козюбра, А. Колодій, П. Корнієнко, А. Крусян, О. Кушніренко, О. Лотюк, П. Любченко, М. Малишко, Р. Максакова, Н. Мішина, В. Нестерович, Л. Новак-Каляєва, А. Олійник, О. Петришин, В. Погрілко, О. Пушкіна, П. Рабінович, В. Речицький, С. Різник, М. Савчин, В. Сєрьогін, С. Сєрьогіна, О. Скрипнюк, І. Сліденко, Т. Слїнько, І. Словська, К. Слюсар, О. Совгіря, М. Ставнічук, П. Стецюк, Ю. Тодика, А. Хольота, В. Шаповал, С. Шевчук, Ю. Шемшученко та ін., а також до розроблення нових.

Представлена читачеві монографія є спробою узагальнити, систематизувати і розвинути теоретичні основи конституційних прав і свободи людини та громадянина, їх системи і структури, механізмів гарантування та захисту, започатковані автором у спільних із проф. В.Ф. Погорілком наукових дослідженнях у 2005–2006 рр.⁷, та продовжених самостійно в циклі статей, виданих як в Україні⁸, так і за кордоном⁹, і авторському підручнику

⁶ *Игнатъев М.* Права человека как политика и идолопоклонничество: Пер. с англ. А. Захарова. – Москва : Новое литературное обозрение, 2019. – С. 49.

⁷ *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Референдне право України : навч. посібник. – Київ : Вид-во “Ліра-К”, 2006. – С. 113–144.

⁸ *Федоренко В.Л.* Конституційні права і свободи людини у сучасній Україні та пошук оптимальної моделі їх захисту // Права людини в Україні в сучасних умовах: пошук нових механізмів утвердження та забезпечення / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка і В.П. Тихого; матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10 груд. 2014 р.). Київ : Вид-во Ліра-К, 2014. – С. 103–110.; *Федоренко В.Л.* Проблеми утвердження та реалізації

«Конституційне право України» (2016 р.)¹⁰. А також запросити науковців-конституціоналістів до розвитку дискурсу про досвід, проблеми і перспективи розвитку та захисту конституційних прав і свобод людини в ХХІ ст.

права громадян України брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади й органів місцевого самоврядування // *Виборче право України в контексті європейських демократичних стандартів: Тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26–27 трав. 2016 р.)*. – Київ: Вид. дім «Стилос», 2016. – С. 63–69.; *Федоренко В.Л.* Правозахисна функція Конституційного Суду України // *Публічне право*. – 2018. Спец. вип. – С. 191–201; *Федоренко В.Л., Адлер О.Г.* Право інтелектуальної власності в системі прав і свобод людини (до 70-річчя Загальної декларації прав і свобод людини) // *Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності («Крайнівські читання»): Матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (20 груд. 2018 р., м. Київ)*; за заг. ред. проф. В.Л. Федоренка / *Наук.-досл. центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності Мін'юсту*. – Київ: Вид-во «Ліра-К», 2018. С. 12–20. та ін.

⁹ *Fedorenko W.* Efektywność ochrony praw i wolności człowieka w Ukrainie: historia, współczesność, perspektywy // *Uniwersalny i regionalny wymiar ochrony praw człowieka. Nowe wyzwania – nowe rozwiązania*. Т. 3. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2014. S. 803–806.; *Fedorenko W.* Ochrona praw i wolności człowieka we współczesnej Ukrainie: w poszukiwaniach optymalnego modelu // *Problemy realizacji regionalnych standardów ochrony praw człowieka w praktyce ustrojowej państw*. Toruń: Wydawnictwo Adama Marszałka, 2015. S. 523–53.; *Fedorenko V., O. Chernenchenko O.* Civil (Personal) Rights and Liberties in Ukraine: Notions, System, and Problems of their Establishing // *Prawa człowieka. Humanistyczne zeszyty naukowe*. № 18. 2015. Katowice: Wydawnictwo Naukowe Centrum Usług Edukacyjnych, Badawczych i Profilaktycznych, 2015. S. 45–64.; *Fedorenko W.* Problem ochrony praw człowieka w warunkach rewolucji oraz konfliktów wojennych // *Ochrona praw człowieka w wymiarze uniwersalnym. Akcjologia –instytucje – nowe wyzwania – praktyka*. Red. naukowa J. Jaskiernia, K. Sprzyszak. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017. S. 73–79.; *Fedorenko V.* Forensic Expert Activity in the Field of Copyright Protection for Scientific Works in Ukraine // *Regionalne systemy ochrony praw człowieka 70 lat po proklamowaniu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*; Red. naukowa J. Jaskiernia, K. Sprzyszak. Т. II. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2019. S. 660–669.; *Fedorenko V.L.* Guaranteeing and protecting human rights and freedoms in Ukraine / *The problems of legal regulation of human rights and freedoms at temporarily occupied territories of Ukraine. The optimization of protection model for rights and freedoms of Ukrainian person:collective monograph / V.M. Bevenko, V.A. Bortnyak, K.V. Bortnyak, O.Yu. Busol, etc.* Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. S. 286–308. etc.

¹⁰ *Федоренко В.Л.* Конституційне право України : підручник ; До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. – Київ : Вид-во «Ліра-К», 2016. – С. 202–276.

1. ПОНЯТТЯ, ГЕНЕЗИС І СИСТЕМА КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Зміст конституційно-правового статусу людини становлять її основоположні права і свободи. У взаємозв'язку з інститутом громадянства, який за своєю сутністю є також невід'ємним правом людини, конституційні права та свободи людини виражають сутність і зміст усталеного правового зв'язку людини з державою та громадянським суспільством. Адже, з одного боку, «утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ст. 3 Конституції), а з іншого – кожна людина «має обов'язки перед суспільством» (ст. 23 Конституції)¹¹.

Ідея природних і невідчужуваних прав людини як основи її правового статусу сягає своїми витокami ще часів Античності. Зокрема, М. Ренстон вважає, що іще в Стародавній Греції громадяни окремих міст користувались такими правами, як *ізогорія*, або свобода слова для всіх, та *ізономія*, або ж рівність усіх перед законом¹². Але не всі дослідники прав і свобод людини є беззаперечними прихильниками тези про їх існування в Античному світі.

Так, відомий правознавець Б. М. Чичерін, розмірковуючи свого часу в праці «Загальне державне право» (1894 р.) над походженням прав людини, писав, що давні народи мало переймалися особистими правами людини, а за часів Античності ці права зводилися переважно до можливості брати участь в управлінні державними справами. Хоча уже в давнину заява особи «*civis Romanus sum*» – «Я – громадянин Риму!» захищала її від свавілля з боку влади, надіяла додатковими правами й імунітетами порівняно з іншими категоріями осіб¹³.

Але не варто ідеалізувати стан розвитку прав і свобод людини у Стародавній Греції та Стародавньому Римі, а тим паче у більш

¹¹ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

¹² *Крэнстон М.* Права человека. Документы о правах человека / М. Крэнстон. – Paris: Editions de la Seine, 1975. – С. 11.

¹³ *Чичерин Б.* Курс государственных наук. Ч. I. Общее государственное право. – Москва : Типо-литограф. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко., 1894. – С. 201.

пізніх епохах. Так, Н.-Д. Фюстель де Куланж писав про повне підпорядкування особи, навіть у справах про скорботу за загиблими у війнах, владі полісу в Стародавній Греції, феномен остракізму, а також, що «... стародавні не знали вільного приватного життя, ні свободи виховання, ні свободи релігійної. Людська особа цінувалась надзвичайно низько, порівняно з тією святою та майже божою владою, яка називалась вітчизною чи державою. ... Ось чому найбільшою з усіх людських оман була думка, що в стародавніх громадянських общинах людина користувалася свободою»¹⁴.

Подібною до грецьких міст-полісів була й ситуація з правами і свободами людини у Стародавньому Римі. Незважаючи на те, що, за влучним виразом проф. Т. Марецолля «Панування римського права, як позитивного закону, було школою юридичного виховання народів Європи ...»¹⁵, питання прав і свобод людини, через рабовласницький устрій Риму, на відміну від питань власності, володіння речами і зобов'язань, майже не унормовувалося й було позбавлене глибокої уваги римських юристів.

Після відомої праці Р. Ієринга «Дух римського права на різних ступенях його розвитку» (1852–1856 рр.), в якій він стверджував, що Рим три рази приводив людство до єдності – держави, церкви й закону¹⁶, і якою Р. Ієринг суттєво пожвавив дискурс про рецепцію ідей (духу) і позитивних законів римського права в тогочасне право Європи, зокрема в речове право¹⁷ тощо, створювалась ілюзія існування в Стародавньому Римі розгалуженої системи суб'єктивного права на приватну власність. Але такий погляд на

¹⁴ Фюстель-де-Куланж Н.-Д. Древняя гражданская община (*La Cite Antique*). Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима / Пер. Н.Н. Спиридонова : Изд. 2-е, исправ. – Москва : Отд. тип. Тов. И.Д. Сытина, 1903. – С. 195–196.

¹⁵ Марецолль Т. Учебник римского гражданского права / Пер. с нем., с 3-го изд. С добавл. статьи Иеринга о современном знач. римск. права и библиограф. римск. права. – Москва : Типограф. А. Мамонтова, 1867. – С. XVIII.

¹⁶ Иеринг Р. Дух Римского права на различных супенях его развития / Пер. с 3-го нем. испр. изд. Ч. 1. – СПб., 1875. – С. 1.

¹⁷ Див.: Кольцов Л. Понятие и юридическая природа владения вещами по римскому праву. Сравнение господствующего учения с теорией Иеринга. – Ярославль : В Типогр. Губерн. Правления, 1874. – 51 с.; та ін.

здобутки римського права буде надмірно спрощеним і осучасненим. До того ж, в англійській традиції, за свідченням Е. Фішеля, «... на римське право Юстиніанових кодексів дивляться як на витвір деспотизму. В Оксфорді римське право викладається на рідковідвідуваному факультеті»¹⁸.

Закріплення перших прав і свобод людини в Англії було започатковане ще в 1215 р. у Великій хартії вольностей (*Magna Charta Libertatum*). Одним із найбільших здобутків цього важливого джерела англійського конституціоналізму стало визначення права на справедливе правосуддя та невідкладність його здійснення. Природні права людини і їх закріплення в парламентських актах стали наративом англійського конституціоналізму й пізніше, у XVII ст. Несправедливо підзабутий нині учений-конституціоналіст В. Дурденевський писав щодо цього:

«Солдат Кромвеля – англійський гордянин чи селянин XVII ст. – був згоден підкорюватися виключно закону, що був вихідним від представництва, у виборах якого він брав участь і існування якого засноване на Народному Договорі; тільки таким законам, похідним від влади народу, могли бути урегульовані, але не заборані, його *birth rights* – природні права, які інDEPENDENTI (незалежники) і левелери (урівнювачі) захищали з усією завзятістю релігійних фанатиків».¹⁹

Пізніше, в епоху Відродження, відбулося становлення раціоналістичної наукової школи, яка визнавала Божественне походження всіх людей як рівних і вільних істот. Просвітництво ж дало поштовх до поширення правозахисних ідеалів, гуманізму, поваги до особи тощо.

Один з фундаторів теорії класичного конституціоналізму Дж. Міль у своїй праці «Утилітаризм» (1861 р.) писав щодо значення основоположних прав і свобод людини для суспільства: «Не є вільним те суспільство, якою не була б його форма правління, в якій індивід не має свободи думки і слова, свободи

¹⁸ Фішель Э. Государственный строй Англии / Пер. П.М. Цейдлера. СПб. : Изд. книготорг.-типографа М.О. Вольфа, 1862. – С. 30.

¹⁹ Дурденевский В.Н. Иностранное конституционное право в избранных образцах (с приложением текстов конституций). – Ленинград : Гос. изд-во, 1925. – С. 30.

жити, як він хоче, свободи асоціації, – і тільки те суспільство вільне, в якому всі ці особистісні свободи існують абсолютно і беззастережно однаково для всіх його членів»²⁰.

Надалі ідея природних прав людини почала набувати свого звичного для сьогодення значення переважно через призму її реалізації у поєднанні зі становленням конституціоналізму під час буржуазно-демократичних революцій у Європі та війн за незалежність у США та інших державах Америки, а також у Японії епохи Мейдзі наприкінці XVIII – в XIX ст. Як писав В. Ренненкампф, *«Революційний період (з 1789 до 1802 р.) заснував свій рух, свою розбудову державного і суспільного ладу на двох головних початках: а) правах особи і б) народному представництву»²¹*. Очевидно, що цей революційний рух утверджував визначену вченим тенденцію і в подальшому.

Права людини стали основним гаслом і найбільшим здобутком тогочасних революцій і воєн за незалежність. Не випадково, що одними із перших загальноновизнаних конституційних актів в історії людства стала Декларація прав людини і громадянина 1789 р. у Франції, яку можна вважати предтечею Загальної декларації прав людини 1948 р. Французька Декларація 1789 р. зберігає свою чинність до сьогодні. Ці акти, за свідченням С. Котляревського, визнавали найвигіднішим стан людини, заснований на народному суверенітеті: *«Громадянин буває істино вільним лише тоді, коли влада є похідною для всього народу»²²*.

Підґрунтям для позитивного закріплення основоположних прав і свобод людини у згаданих деклараціях і білях про права стало природне право. В «Енциклопедії права» Є. Трубецкой писав щодо його сутності:

«Природне право – те ж саме, що й правда: воно огортає в собі всю спільноту тих моральних вимог, завдяки яким ми

²⁰ Миль Дж. С. Утилітаризм. О свободе / пер. с англ. А.Н. Неведомского, с прилож. Очерки жизни и деятельности Милля Е. Конради. Изд. 3-е (без перемен). – СПб. : Изд-ие книготорг. И.П. Перевозникова, 1900. – С. 215.

²¹ Ренненкампф В. Конституционные начала и политические воззрения кн. Бисмарка. – Киев : Типограф. И.Н. Кушнерев и Ко, 1890. – С. 83.

²² Котляревский С.А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора. – СПб. : Типогр. Альтшуллера, 1907. – С. 84.